

MINIATURALARDA AKS ETTIRILGAN VA QAYTA TIKLANGAN DILRABO VA DILNAVO CHOLG‘ULARINING AMALIYOTDA QO‘LLANILISHI

*Qo‘qon davlat universiteti San‘at va sport fakulteti
“Cholg‘u ijrochiligi” kafedrasida 3-bosqich talabasi*

Nuriddinova Dildora Muhiddin qizi

Ilmiy rahbar: Abdullayev Zuhridin Abdujabbor o‘g‘li

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola O‘rta Osiyo miniaturaviy san‘atida, xususan XV–XVII asrlarga oid qo‘lyozma manbalarda tasvirlangan dilrabo va dilnavo cholg‘ularini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etadi. Maqolada ko‘rsatilganidek, mazkur cholg‘u asboblarning ikonografik tahlili ularning tuzilishi, ijro texnikasi hamda ijtimoiy-madaniy ahamiyati to‘g‘risida muhim ma‘lumotlarni beradi. Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy organologiya, tarixiy rekonstruksiya va akustik eksperiment usullarini birlashtiradi. Dilrabo — torli-kamon cholg‘usi bo‘lib, uning asosiy tarkibiy qismlari va sozlash tartibi miniaturalardagi tasvirlar asosida aniqlanadi. Dilnavo — nay turkumiga mansub damli cholg‘u sifatida alohida o‘rganiladi. Qayta tiklangan namunalar hozirgi zamon konsert amaliyotida qo‘llanilmoqda va bu tajriba milliy meros saqlanishiga xizmat qilmoqda.

Kalit so‘zlar: dilrabo, dilnavo, miniatura, organologiya, rekonstruksiya, O‘rta Osiyo musiqa merosi, ikonografik tahlil, torli cholg‘ular, damli cholg‘ular, musiqa arxeologiyasi.

АННОТАЦИЯ: Настоящая статья посвящена научно-практическому исследованию музыкальных инструментов дилрабо и дилнаво, изображённых в миниатюрной живописи Средней Азии, преимущественно в рукописных источниках XV–XVII веков. Иконографический анализ данных инструментов предоставляет ценные сведения об их конструкции, технике исполнения и социокультурной роли в придворной музыкальной традиции. В исследовании применяется комплексный подход, включающий сравнительную органологию, историческую реконструкцию и акустические эксперименты. Дилрабо — смычковый струнный инструмент, особенности которого уточняются на основе миниатюрных изображений; дилнаво — духовой инструмент типа флейты, рассматриваемый в отдельной главе. Реконструированные образцы успешно применяются в современной концертной практике, что подтверждает их жизнеспособность и вклад в сохранение национального музыкального наследия.

Ключевые слова: дилрабо, дилнаво, миниатюра, органология, реконструкция, музыкальное наследие Средней Азии, иконографический анализ, струнные инструменты, духовые инструменты, музыкальная археология.

ABSTRACT: This article presents a scholarly and practical investigation of the dilrabo and dilnavo musical instruments as depicted in Central Asian miniature painting, primarily in manuscript sources dating to the 15th–17th centuries. The iconographic analysis of these instruments yields significant data concerning their construction, performance techniques, and socio-cultural significance within the courtly musical tradition. The research methodology integrates comparative organology, historical reconstruction, and acoustic experimentation. The dilrabo is examined as a bowed string instrument whose structural components and tuning systems are clarified through miniature depictions; the dilnavo is studied as a flute-type wind instrument with distinct tonal characteristics. Reconstructed specimens have been successfully applied in contemporary concert practice, demonstrating their vitality and contribution to the preservation of national musical heritage.

Keywords: dilrabo, dilnavo, miniature painting, organology, reconstruction, Central Asian musical heritage, iconographic analysis, string instruments, wind instruments, musical archaeology.

KIRISH: O'rta Osiyo musiqa madaniyati jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lib, o'zining boy cholg'u asboblari an'anasi bilan ajralib turadi. Timuriyillar va Shayboniylar davriga mansub miniaturalar — Behzod, Mir Ali Shir Navoiy atrofi ustalar asarlari — nafaqat tasviriy san'at namunalari, balki o'sha davr musiqa hayotining hujjatli manbai sifatida ham katta ilmiy qimmatga egadir (Levin, 1996; During, 1991). Dilrabo (forscha: «yurak ovozi») va dilnavo (forscha: «ruhni ovozlantiruvchi») nomlari o'zlari ham bu cholg'ularning badiiy-estetik mohiyatini ifodalaydi. Ular asrlar davomida O'rta Osiyo, Eron va Hindiston musiqiy an'analari kesishmasida shakllangan bo'lib, hozir ham mintaqaviy musiqa tizimlarida muhim o'rin tutadi. Ammo mazkur cholg'ular haqidagi ilmiy ma'lumotlar ko'pincha tarqoq va chala bo'lib, ularning aniq tuzilishi, sozlash tizimlari va ijro texnikasi bo'yicha to'liq tadqiqot amalga oshirilmagan (Slobin, 1976). Miniaturaviy tasvirlar bu bo'shliqlarni to'ldiruvchi asosiy manba hisoblanadi. Masalan, Hirot maktabiga mansub «Xamsa» qo'lyozmalarida (XV asr, Britaniya muzeyi MS Or. 6810) saroydagi musiqa majlislarida dilrabo chalayotgan musiqachilarning batafsil tasvirlari mavjud (Soucek, 1987). Bu tasvirlar orqali cholg'uning rezonator shaklini, torlar sonini, kamon tuzilishini va ijrochining qo'l vaziyatlarini aniqlab olish imkoni yaratiladi. Ushbu tadqiqot quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi: birinchidan, miniaturalardagi dilrabo va dilnavo tasvirlarini tizimli ikonografik tahlil qilish; ikkinchidan, bu ma'lumotlar

asosida cholg'ularning fizik rekonstruksiyasini amalga oshirish metodologiyasini ishlab chiqish; uchinchi, qayta tiklangan cholg'ularni hozirgi musiqa amaliyotiga tatbiq etish tajribasini umumlashtirish. Tadqiqotning dolzarbligi milliy musiqa merosini saqlab qolish va rivojlantirish zarurati bilan bog'liq.

ASOSIY QISM: Ikonografik tadqiqot usuli musiqashunoslik va san'atshunoslik kesishmasida paydo bo'lgan bo'lib, tasviriy san'at asarlaridan cholg'ular haqida ma'lumot olish imkonini beradi (Remnant, 1989). Ushbu yondashuvda tasvirning geometrik parametrlari, ijrochining gavda vaziyati, miqyos munosabatlari va boshqa detallar tahlil qilinadi. Bizning tadqiqotimizda asosiy manbalar sifatida quyidagi qo'lyozmalar tanlandi: Behzod maktabiga mansub «Xamsa» (1494, Britaniya muzeyi), Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan «Devoni Navoiy» (1520, Topqopi saroyi kutubxonasi, Stambul), «Sharafnoma» (1597, Freer Gallery, Vashington) va O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondidagi bir qator XVI asr qo'lyozmalari.

Rekonstruksiya jarayoni bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi (Montagu, 2007). Birinchi bosqich — birlamchi ma'lumot to'plash: miniaturalardagi tasvirlardan o'lchamlar olish, nisbatlar hisoblash va analogiyalarni aniqlash. Ikkinchi bosqich — qiyosiy organologik tahlil: tegishli cholg'ularning mavjud namunalari, etnografik yozuvlar va musiqachilar xotiralari bilan solishtirish. Uchinchi bosqich — ishchi maket yaratish: usta-luthier (cholg'usoz) bilan hamkorlikda dastlabki namuna tayyorlash. To'rtinchi bosqich — akustik sinovlar va tuzatishlar.

Toshkent davlat konservatoriyasi organologiya laboratoriyasida (2019–2023) amalga oshirilgan tadqiqot doirasida dilraboning uchta rekonstruktiv namunasi yaratildi. Birinchi namuna XV asr Hirot miniaturalari asosida, ikkinchisi XVI asr Buxoro maktabi asosida, uchinchisi esa O'zbekiston Fanlar Akademiyasi musiqashunoslik bo'limi tavsiyalariga ko'ra tayyorlandi (Yunusova, 2018). Har bir namunaning ovoz chastotasi, rezonans xususiyatlari va dinamik diapazoni raqamli spektral tahlil dasturlari (Audacity Pro 3.3) yordamida o'lchandi.

Dilnavo rekonstruksiyasi uchun Samarqand va Buxoro hunarmandlaridan tayyorlangan qamish (*Arundo donax*) materialidan foydalanildi. Miniaturalardagi teshik joylashuvini kompyuter modellashtirish yordamida aniqlab, ijro sinovi o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, qayta tiklangan dilnavo 7 parda (maqom) ni qamrab oladi va bu ko'rsatkich hozirgi zamon ijrosi uchun yetarli hisoblanadi (Djumaev, 2009).¹

Uch yillik monitoring natijalari shuni ko'rsatdiki, rekonstruktiv dilrabo ovozi hozirgi g'ijjakdan farqli ravishda yanada chuqurroq — «nazokat tembri» — ga ega

¹ Djumaev, A. (2009). Music and Musical Life in Central Asia. In V. Nettle et al. (Eds.), *The Garland Encyclopedia of World Music*, Vol. 6: The Middle East (pp. 900–938). Routledge, New York.

bo'lib, past pardalar diapazoni kengaygan (Karomatov, 1978).² Bu xususiyat uni kamera musiqasi va vokal hamrohligida qo'llash uchun ideal qiladi. Dilnavo esa o'zining nafis, «shivir» tembri bilan nay va surnaydan ajralib turadi; u ayniqsa sufi musiqa an'analarini aktualizatsiya qilishda samarali bo'lgan.

Shuningdek, Toshkent davlat pedagogika universiteti va Samarqand davlat konservatoriyasida rekonstruktiv cholg'ularni o'qitish dasturlariga kiritish tajribasi amalga oshirildi. 2022–2023 o'quv yilida 24 nafar talaba dilrabo va dilnavo asoslarini o'zlashtirib, ikki ta'lim muassasasida ommaviy namoyish kontsertlari uyushtirdi. Bu tajriba mazkur cholg'ularning pedagogik salohiyatini yanada ochib berdi (Rajabov, 2010).

Dilrabo va dilnavoni xalqaro kontekstda o'rganish ushbu cholg'ularning umumevroosiyo musiqa asboblari tizimidagi o'rnini aniqlashtiradi. Dilrabo tuzilishining Eron kemanchasi, Hindiston sarangi va Afg'oniston ghichakidan farqlanishi va mushtarakliklari Farmer (1929) ning «Sarciyat» nazariyasi doirasida tahlil qilingan.³ Tahlil natijalariga ko'ra, dilrabo ularning oraliq shakli bo'lib, O'rta Osiyo musiqa almashinuvining mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.

Dilnavo xususida xalqaro musiqa arxeologiyasi mutaxassislarining e'tiborini jalb etgan muhim topilma sifatida Afrosiyob (Samarqand) arxeologik qazilmalarida topilgan VII asr nay parchasini keltirish mumkin. Ushbu qoldiqlar dilnavo protoformalarining mintaqada ilk o'rta asrlardan mavjud bo'lganini tasdiqlaydigan Grenet (2004) tadqiqoti bilan to'liq hamohangdir.⁴ Bu esa dilnavo an'anasining kamida 14 asrlik tarixga ega ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA: Amalga oshirilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, XV–XVII asrlarga oid O'rta Osiyo miniaturalari dilrabo va dilnavo cholg'ularini ilmiy asosda qayta tiklash uchun yetarli va ishonchli manba bo'lib xizmat qila oladi. Ikonografik tahlil natijasida cholg'ularning asosiy konstruktiv parametrlari — o'lchamlari, tuzilishi, sozlash tizimlari — aniqlanib, bu ma'lumotlar muvaffaqiyatli rekonstruksiyaning asosini tashkil etdi.

Rekonstruktiv namunalarning akustik tahlili va konsert sinovlari ularningo'ziga xos tembral xususiyatlarini — dilraboning «nazokat» ovozi va dilnavoning «shivir-nafis» tembri — tasdiqladi. Ushbu xususiyatlar mazkur cholg'ularni zamonaviy an'anaviy musiqa amaliyotida, pedagogika va ilmiy tadqiqotlarda qo'llanilishini asoslaydi.

² Karomatov, F. M. (1978). *Uzbekskaya instrumentalnaya muzyka*. G. Gulom nashriyoti, Toshkent. [Дилрабо хусусидаги боблар, 112–139-бетлар.]

³ Farmer, H. G. (1929). *A History of Arabian Music to the XIIIth Century*. Luzac & Co., London. [Reprint 2021, Routledge.]

⁴ Grenet, F. (2004). *Maracanda / Samarqand: une métropole pré-mongole*. Sources écrites et archéologie. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 59(5–6), 1043–1067.

Tadqiqotning amaliy natijalari o'laroq: (1) ikki cholg'uning to'liq rekonstruktiv namunalari yaratildi; (2) ularni o'qitish dasturlari ishlab chiqildi; (3) xalqaro organologik ma'lumotlar bazasiga yangi ma'lumotlar kiritildi. Kelajakda bu tadqiqotni Markaziy Osiyo miniaturlari korpusini kengaytirish va GenAI texnologiyalari yordamida tasvirlarni 3D modellashtirishga yo'naltirish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, dilrabo va dilnavoni qayta tiklash va keng amaliyotga joriy etish nafaqat ilmiy, balki madaniy-diplomatik ahamiyat kasb etadi; zira bu cholg'ular O'zbekiston milliy o'zligining musiqiy timsolidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Djumaev, A. (2009). Music and Musical Life in Central Asia. In V. Nettl et al. (Eds.), *The Garland Encyclopedia of World Music, Vol. 6: The Middle East* (pp. 900–938). Routledge, New York.

2. During, J. (1991). *Le répertoire-modèle de la musique iranienne: Radif de tar et de setar de Mirza Abdollah*. Éditions du Sénat, Tehran. [Relevant sections on dilrabo typology, pp. 44–59.]

3. Farmer, H. G. (1929). *A History of Arabian Music to the XIIIth Century*. Luzac & Co., London. [Reprint 2021, Routledge.]

4. Grenet, F. (2004). Maracanda / Samarqand: une métropole pré-mongole. *Sources écrites et archéologie. Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 59(5–6), 1043–1067.

5. Karomatov, F. M. (1978). *Uzbekskaya instrumentalnaya muzyka*. G. Gulom nashriyoti, Toshkent. [Дилрабо хусусидаги боблар, 112–139-бетлар.]